

Mivel a kutatás eredményeit a munkatervben is könyvek formájában szándékoztam közzéadni, és mivel az ilyen típusú publikációk esetében hosszabb a megjelenés átfutási ideje, a kutatómunka fő eredményének számító monográfia még nem jelent meg. Így kutatási beszámolómban élek azzal a lehetőséggel, hogy nem 15000 leütésnyi terjedelemben, hanem a nem publikált eredményekre érvényes, 75000 leütésnyi terjedelmi korlátot majdnem kihasználva nyújtom be záróbeszámolómat.

A négyéves kutatási periódusban azt tűztem ki célul, hogy az alapkutatás, azon belül is elsősorban az elmélet szintjén megpróbáljam a magyar irodalomértés számára hozzáférhetővé tenni, kellően reflektált formában, kifejezetten a hazai irodalomtudomány és irodalomkritika kontextusában a feminista irodalomelmélet és -kritika legfontosabb eredményeit, s rámutassak, hogy a feminista szemléletű irodalomkritika jelenlegi tendenciái miképp ötvözik az elmúlt négy évtizedben lejátszódott irodalomszeléleti paradigmaváltást, amelynek következtében egyúttal – elsősorban módszereiben – a kezdetek tematikus átpolitizáltságával szemben megváltozott az az irodalomszemlélet is, amit feminista irodalomkritikának hívunk.

A feminista irodalomszemlélet magyar kultúrában való jelenlétéről még mindig csak kis mértékben beszélhetünk, és ennek a jelenségnek elég összetett oka van, melynek része az átpolitizált irodalomkritikával szembeni, Magyarországon történelmileg kialakult ellenállás is. Elemzésemben azonban éppen arra rámutatok rá – tizenöt éve végzett feminista elméleti, irodalomtörténeti és irodalomkritikai kutatásaim, saját elemzések, tanulmányok és monográfiák elkészítése során levont következtetések alapján –, hogy miképp fonódik össze az irodalom eszközeivel és az irodalomkritika tárgyával, a nyelv által létrejövő szöveggel az a látszólag valóban politikai kérdés, amelyet legrövidebben talán úgy lehet megfogalmazni, hogy mi „a nő” (illetve mi „a férfi”). A kérdés ilyen felvetése – bár kétségtelenül őrzi a feminizmus mint politikai jelenség központi kérdését – már igen távol esik attól a közvetlen politikumtól, amelyet még mindig sokan tulajdonítanak neki, hiszen a feminista irodalomkritika is szakított azzal a tendenciával, amit „panaszirodalomnak” neveznek, s amely kimerült olyan közterek hangoztatásában, miszerint a nők el vannak nyomva kultúránk patriarchális társadalmában.

Az elméleti megközelítések és kritikai elemzések modernebb irányzatai sokkal inkább azt vizsgálják, hogy mit jelent a társadalmi nemek konstrukciója az irodalmi diszkurszusrendszerben, és ebben a vizsgálódásban sokkal kevésbé a közvetlenül politikai, mint inkább a posztstrukturalista szubjektumelméleti és szemiotikai vizsgálódások játszanak szerepet, illetve megfigyelhető az a tendencia is, hogy a kifejezetten nő(iség)központú elemzések felől eltolódott az elemzések fókusz a gender studies irányába, azaz egy olyan kontextusba, mely a két nem társadalmi konstrukcióját egymáshoz viszonyítva, egymással folytatott interakciójában vizsgálja.

A kutatás két, jól elkülönülő fázisra bomlott:

2003-2004: ebben az időszakban tovább frissítettem egyrészt az angol nyelvű feminista szakirodalmi ismereteimet, másrészt komoly magyarországi bibliográfiai kutatások alapján feltérképeztem, egy bibliográfia összeállításával, hogy jelen pillanatban mi áll rendelkezésre a magyar olvasó számára mind fordításokban, mind pedig magyar szerzőktől, s mindezt arra is használtam, hogy végiggondoljam, mely cikkek, monográfiarészletek, szövegek a legalkalmasabbak arra, hogy egy szöveggyűjtemény-jellegű, fordításokat tartalmazó kötetbe bekerüljenek, illetve a fordításokat is nyomdakész állapotba hoztam.

A kötet elkészült, fókusz a pedig áttevődött a posztmodern és a feminizmus viszonyára, mégpedig azért, mert kutatásaim során arra jöttem rá, hogy a feminizmusnak a posztmodern szubjektumelméleteket hasznosító, „elsajátító” irányzatát ismerik legkevésbé Magyarországon, ugyanakkor ez az az irányzat, mely talán leginkább alkalmas arra, hogy a

magyar irodalomértelmezés is befogadja. A kötet függelékében megtalálható az összeállított bibliográfia.

A kötet:

A feminizmus találkozásai a (poszt)modernnel (Artemisz Könyvek, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006) – 342 o.

Válogatta, fordította, a bevezetést írta és a bibliográfiát összeállította: Séllei Nóra

Tartalom:

A sorozatról

I. Bevezetés

II. A modernitás, a posztmodern és a nő

Rita Felski: A modernitás és a feminizmus

Patricia Waugh: A posztmodern és a feminizmus: Hová tűnt a sok-sok nő?

Susan Bordo: Feminizmus, posztmodernizmus és genderszkepticizmus

III. Az „alapító atyák” és a feminizmus

Toril Moi: Bourdieu elsajátítása: A feminista elmélet és Bourdieu kultúraszociológiája

Dale Bauer: A gender Bahtyin karneváljában

Biddy Martin: Feminizmus, kritika, Foucault

Elizabeth Grosz: Nemi aláírások – Feminizmus a szerző halála után

Jacqueline Rose: Lacan és a női szexualitás – Bevezetés II.

Elizabeth Grosz: Ontológia és kétértelműség: a nemi különbözőség politikuma Derridánál

IV. Az irodalom-, művészet- és kultúrakritika/elmélet és a társadalmi nem összefüggéseit vizsgáló, magyar nyelvű szakirodalom válogatott bibliográfiája

Források

Összefoglaló:

A feminizmusnak mind a modernitáshoz, mind pedig a posztmodernhez igen sok köze van. Hiszen a modernitás hozta létre az autonóm individuumnak a felvilágosodásban megfogalmazott politikai–filozófiai fogalmát és diszkurzusát – amelyből viszont kifelejtették a nőket. Rita Felski ezt így fogalmazza meg e tanulmánykötetben olvasható esszéjében: „a modern az egyenlőség olyan ideálját hozta magával, mely a fivérek testvériségén, a fraternitáson alapult, így igen hatékonyan zárta ki a nőket a politikai élet számos számos formájából.” Ennek a kirekesztésnek a legszembetűnőbb megjelenési formája a választójogból – mint az autonóm individuum elidegeníthetetlen jogából – való kizárás volt.

Nem véletlen tehát, hogy a filozófiai tekintetben a felvilágosult és liberális humanizmus alapján álló Mary Wollstonecraft (1759–97) már 1792-ben követelte a nők jogait a protofeminizmus egyik legfontosabb dokumentumának tekintett esszéjében (*A Vindication of the Rights of Woman*), és persze az sem véletlen, hogy a tizenkilencedik századi, elsőhullámos feminista mozgalmak törekvései – bár igen változatos háttérrel és célokkal indultak – a választójogi küzdelemben érték el tetőpontjukat. Ez azonban csak a jéghegy csúcsa, és igen nagy tévedés a feminizmust a nők választójogáért folyó küzdelemmel azonosítani akár a modernitás korábbi korszakaiban, akár napjainkban (márpedig épp e miatt a téves azonosítás miatt kérdőjelezzük meg oly sokan manapság a feminizmusnak mint beszédmódnak a létjogosultságát).

A feminizmust valójában a modernitás hozta létre, mégpedig éppen annak a gesztusnak a révén, hogy míg a társadalmak, gondolati és jogi rendszerek intézményesítették az egyén először filozófiai szinten megfogalmazott, majd a jogba is beépített létezési kereteit, ez az intézményesítés egyúttal a nemek elkülönülésével is járt. Így van ez még akkor is, ha a szférák nemi elkülönülése igen nagy részben csak bizonyos rétegekre volt igaz – ez a réteg azonban, vagyis a középosztály, az egész társadalomra érvényes mítoszként jelenítette meg saját normáit. Ily módon a modernitásról – Bourdieu fogalmát használva – már a kezdetektől fogva elmondható, hogy *heterodox* társadalmi képződmény, azaz kódolva volt benne egy

igen komoly, nemi alapon intézményesült, de bizonyos szempontból marginalizált csoport, mely az intézményrendszer működésének logikájából következően előbb-utóbb meg kellett, hogy kérdőjelezze a doxikus rendet. Kis túlzással akár Julia Kristeva abjektfogalmával is megközelíthetjük a kérdést: a nők nem autonóm individuum-státusára – mint a szimbolikus rendből abjekt módjára kivetettre, mégis a rend logikájához tartozóra, a rend által teremtettt Másikra – volt szükség ahhoz, hogy az autonóm férfi szubjektum létrejöhessen (természetesen a nő nem a modernitás egyetlen Másikja, hiszen hasonlóan fontos szerepet játszott a modern identitás kialakításában például a primitív fogalma). Ugyanakkor ez a szimbolikus rendből kizárt, marginalizált Másik a kezdetektől ott kísértette a modernitást, annak pereméről minduntalan fel-felbukkanva, és különféle formákban megkérdőjelezve azt a rendet, melynek maga is része volt.

Ebbe a kérdéskörbe enged betekintést Rita Felski a tanulmánykötet nyitó esszéjében („A modernitás és a feminizmus”). Felski a maga kultúrák közt mozgó tudásával világosan tisztázza a modern, a modernitás, a francia *modernité* és a modernizmus fogalmait, és egyúttal megvizsgálja, hogy ezek mindegyikében mit is jelent a nő, a nőiség, a nőiesség: melyik milyen kapcsolódási pontokat ajánl fel a femininitás, illetve a feminizmus számára. Elemzésének különösen érdekes része bizonyos, a modernitásban megjelenő (női) figurák vizsgálata: részben a nőiség domináns konstrukcióját elemzi, részben viszont olyan marginalizált alakokat, mint a prostituált, a színésznő, illetve a *flâneur*, az utcán lófráló férfi – aminek nincs is igazi női megfelelője.

Felski szövege ugyanakkor nemcsak a modernségen belüli ellentmondásokat hozza felszínre. Azáltal, hogy a modernt sokkal inkább mozgó, elcsúszó kategóriának tekinti, nem pedig stabil referenssel rendelkező homogén fogalomnak, egyúttal felteszi azt a kérdést is, hogy vajon mennyire tartható a modern és a posztmodern közötti – sokak által hangoztatott, látványos, ugyanakkor totalizáló – bináris ellentét. Ezen a ponton pedig nyilvánvalóan kapcsolódik gondolatmenete Patricia Waugh tanulmányához, aki nem általában a modernitás vagy a modernizmus, hanem a posztmodern és a feminizmus bizonyos összefüggéseit veti fel. Waugh cikkének címe („A posztmodern és a feminizmus: Hová tűnt a sok-sok nő?”) nem véletlenül idézi a hatvanas éveket: ez az az időszak, amikor a posztmodern és a posztstrukturalista elméletek hatására végképp elveszni látszik a teljes humanista szubjektumba és az egyedi autonóm individuumba és identitásba vetett hit, ugyanakkor szintén a hatvanas évekre esik a feminizmus második hullámának a kezdete is, aminek viszont – éppen a női hang, a női identitás és általában a nőiség specifikumainak megerősítése érdekében – éppen annak az önazonos, autonóm szubjektumnak a *női* tapasztalatára volt szüksége, amellyel a posztmodern leszámolni látszott.

Ennek a sokáig kibékíthetetlennek tűnő ellentétnek a következménye az, hogy a feminista elméletek és irodalomkritika sokáig összeegyeztethetetlennek látszott az önazonos szubjektum mítoszát szertefosztató posztstrukturalista elméletekkel. Waugh tanulmánya (egy monográfia bevezető fejezete) annak a költőtanulmányának az egyik első kísérlete, amely a női identitás artikulálását megpróbálja összekötni a posztstrukturalista szubjektumfelfogással – és ez az a kérdés, amelyet ez a tanulmánykötet megróbál körbejárni. Waugh a (női) identitás kapcsolatok általi konstruáltságában véli felfedezni a választ, mely valóban „találkalehetőséget” nyújt a feminizmus és a posztmodern számára.

Waugh válasza ugyanakkor semmiképp sem tekinthető kizárólagosnak vagy véglegesnek, mi több, mint Susan Bordo tanulmánya („Feminizmus, posztmodernizmus és genderszkeptizmus”) bizonyítja, még a kérdésfelvetésnek a hangsúlyai is eltolódtak alig néhány év alatt. Míg Waugh szövegében az a kimondatlan aggodalom bujkál, hogy a stabil identitáshoz való ragaszkodás elméletileg avíttá teszi a feminizmust, Bordo teljesen egyértelműen megfogalmaz ez ezzel ellentétes aggályt: azt, hogy véleménye szerint a feminizmust mint univerzalizáló, fehér, középosztálybeli diszkurzust ért kritika

következtében létrejött genderszkepticizmus olyan fokot ért el, hogy szinte lehetetlenné teszi és diszkreditálja a genderszemponitú beszédmódot. Bordo elismeri, hogy a patriarchátust mint totális értelmező kategóriát (a marxizmus osztály- és elnyomásfogalmához hasonlóan) nem lehet kritikátlanul és egyéb tényezők vizsgálata és figyelembe vétele nélkül alkalmazni minden egyes társadalmi és kulturális jelenségre, ugyanakkor nagyon határozottan kiáll azon álláspont mellett, hogy a feminista elméletek által bevezetett fogalomrendszer alkalmas kultúratudományi vizsgálódásokra, és hogy igen nagy visszalépést jelentene, ha lemondanánk ezek alkalmazásáról.

Felski, Waugh és Bordo tanulmánya tehát három különböző aspektusból járja körül a feminizmus és a (poszt)modern találkozásának a kérdéskörét és az ebből adódó problémákat. Eltérő megközelítésük (és részben témájuk) ellenére közös bennük, hogy nem egy-egy gondolkodó vagy gondolatrendszer és a feminizmus lehetséges kapcsolódási pontjait elemzik, hanem általában a (poszt)modern szubjektum és a nő, nőiség és a feminizmus fogalmainak az egymáshoz való viszonyát tárják fel. A kötet második nagy egységében ezzel szemben olyan szövegek találhatók, melyek egy-egy „alapító atya” (Bourdieu, Bahtyin, Foucault, Barthes, Lacan és Derrida) fogalmait elemzik abból a szempontból, hogy mennyiben lehet őket alkalmazni, átvenni – el- vagy kisajátítani feminista, genderszemponitú értelmezések céljaira.

Nyilvánvaló, hogy önkényes ennek a hat gondolkodónak és gondolatrendszernek a kiválasztása, hiszen sok más teoretikus feminista célú „alkalmazhatóságát” lehetne vizsgálni és vizsgálták már rajtuk kívül is – gyakorlatilag minden fontosabb gondolkodót. A válogatás semmiképp sem törekszik teljességre (nem is teheti); reprezentatív mintát sem akar adni, hiszen még arra vonatkozóan sincs konszenzus, hogy ez a hat elméletíró mennyiben releváns a feminista értelmezések számára (ezt bizonyítja például az a számos, Foucault-t és Derridát értelmező tanulmánygyűjtemény, melyek e kérdés körül forognak, illetve a Lacannal kapcsolatos, évtizedek óta folyó feminista vita). A hat tanulmány egy kötetbe rendezésével pusztán felvillantani lehet valamennyit azokból az elméleti lehetőségekből, melyek ezen gondolatrendszerek és a feminizmus metszéspontjaiban létrejöttek, s melyek közül – ezt is hozzá kell tenni – van, amelyik könnyebben, van, amelyik nehezebben adja meg magát a feminista elsajátításnak.¹

Közülük Pierre Bourdieu eléggé egyértelműen „átadja magát” a feminizmusnak, még akkor is, ha életművének csak kései szakaszában merült fel a férfiuralom mint elemzendő fogalom, és még akkor is – mint Toril Moi rámutat „Bourdieu elsajátítása: A feminista elmélet és Bourdieu kultúraszociológiája” című cikkében –, ha a magyarul is két változatban olvasható *Férfiuralom* mintha nem vetne igazán számot a szövegek írásának idején a hangjukat már erőteljesen hallató feminista elméletírókkal. Moi azonban nem akarja ezt a kérdést eldönteni: nem azt elemzi, hogy a *Férfiuralom* mennyiben hoz újat a feminista gondolkodásba; az ő szövege inkább a társadalmi hatalom bourdieu-i mikroelméletének feminista alkalmazási lehetőségeit vizsgálja. Moi számbavesz bizonyos bourdieu-i analitikus fogalmakat, mint mező, *habitus*, legitimitás, szimbolikus erőszak, *doxa*, ortodoxia, heterodoxia, és bár elismeri, hogy Bourdieu kultúraszociológiája nem kínálja fel a szoros szövegközeli olvasat lehetőségét, úgy véli, mégis alkalmat teremt annak vizsgálatára, hogy egyes szövegek miképp lépnek mezőfüggő intertextuális kapcsolatokba más szövegekkel – és egy mikroelemzés révén illusztrálja is ennek működését. Ezen túl Moi azt is kimutatja, hogy „a bourdieu-i megközelítés lehetővé teszi a gender mint társadalmi fogalom újrafogalmazását, mégpedig úgy, hogy aláássa a hagyományos esszencialista/nem-

¹ A válogatás további, teljesen gyakorlati szempontja az volt, hogy egy adott szöveg megvan-e már magyarul. A magyarul meglévő szakirodalom egyes tételeinek megtalálása után többször is változott a kötet tartalma az eredeti elképzeléshez képest (a magyar nyelven elérhető szakirodalom válogatott bibliográfiája a kötet végén található).

esszencialista kétosztatúságot” – ami pedig egyértelműen kötődik a feminizmus és a posztmodern találkozásával felvetett problémakörhöz (és mint látni fogjuk: például az „aláírás neméhez” is).

Bourdieu kultúrszociológiájánál szövegközelibb megközelítést tesz lehetővé Bahtyin heteroglosszia- és karneválfogalmának feminista alkalmazása. „A gender Bahtyin karneváljában” című tanulmányban Dale Bauer amellett érvel, hogy „Bahtyin módszerével kidolgozhatjuk a regény szociológiai és ideológiai stilisztikáját,” azaz az ő értelmezésében egy feminista dialogikát. Bauer a regény mint műfaj sokhangúságának vizsgálatakor annak elemzésére fekteti a hangsúlyt, hogy a női szereplők által játszott, karnevalisztikusnak tekinthető szerepek (a bolond vagy akár csak a naiv szereplők is), valamint az ezekhez kapcsolódó megszólalási módok miképpen válhatnak a domináns diszkurzusok szubverzív megkérdőjelezőivé, miközben ugyanakkor maguk is részei maradnak az öröklött társadalmi diszkurzusoknak, melyek autoritásként, internalizált ellenőrzésként működnek.

A Bahtyinról szóló tanulmány ezen a ponton kapcsolódik Michel Foucault-hoz, illetve a „Feminizmus, kritika, Foucault” című tanulmányhoz, amelynek szerzője, Biddy Martin a totalizáló kategóriákkal operáló társadalomelméletekkel szemben a jelentésalkotás folyamatának különféle szakaszait tekinti a (kulturális) feminista intervenció és ellenállás helyeinek, gondolatmenete pedig a foucault-i értelemben vett hatalom- és szubjektumfogalmon alapul. A foucault-i „mikrohatalmak” működésének vizsgálata természetesen lehetőséget teremt a feminista értelmezésre (még akkor is, ha – mint ezt a feminista kritikusai sosem felejtik el megjegyezni – Foucault írásaiban nem jelenik meg a genderszemponturnál értelmezés), hiszen a foucault-i felfogás szerint a hatalom nem kívülről-felülről ered, hanem a szubjektum része, mégpedig annak testiségéhez, „megtestesüléséhez” köthető, és a társadalmi interakciókban érhető tetten. Martin elemzése ugyanakkor implicit módon Bordo cikkére is reflektál, pontosabban gondolati előzményének is tekinthető, hiszen Martin szövege a marxista feminizmus és a kulturális feminizmus közötti vitában igen markánsan „a nőnek” a nyugati kultúra jelentés- és igazságalkotási folyamatában elfoglalt helyét kritikai szemszögből vizsgáló kulturális feminizmus mellett foglal állást – azonban az ő pozíciója sem azonosítható a Bordo által kritizált genderszkeptikusokéval, hiszen Martin nem akarja kiiktatni a feminizmus fogalmait mint elemző eszközöket, csupán azok univerzalizáló, rendszerszerű használatát kifogásolja.

Biddy Martin kulturális feminizmusa ugyanakkor továbbvezet Elizabeth Grosz kérdésfelvetéséhez: miként funkcionál a szerző aláírásának a neve az irodalmi diszkurzusrendszerben („Nemi aláírások – Feminizmus a szerző halála után”). Grosz ezzel a kérdéssel nem kevesebbet tesz, mint hogy a korai feminista irodalomkritika máig is létező tendenciái mögött meghúzódó előfelvetéseket veszi górcső alá, hiszen a hetvenes években az egyik legfőbb törekvés a női irodalom, a női kánon megteremtése, a női hang megszólaltatása volt, ami – mint Waugh cikkéből is kiderült – egyúttal kényszerűen támaszkodott az autonóm és egyedi individuum fogalmára, minek következtében viszont a későbbi elméletírók esszencializmussal vádolták ezeket a korai kritikusokat. Ebbe a vitába kapcsolódik be Grosz, azonban egyértelműen Barthes és Foucault szerzőfogalmára is támaszkodó dekonstrukciós pozícióból. Fejtegetése a majdnem lehetetlenre vállakozik: miképp lehet elkerülni az esszencializmust, de ugyanakkor megőrizni az aláírás nemi jelének a jelentését? Miután számba veszi az irodalmi szövegértelmezés azon területeit, melyeknek a feminista szakirodalom nemi markereket tulajdonít (a szerző neve; a szöveg tartalma; az olvasó neve; a szöveg stílusa), és kimutatja, melyik milyen szempontból lehet elméletileg problematikus, illetve milyen előfeltevéseken alapul, arra a következtetésre jut, hogy önmagában ezek egyike sem jelölheti egyértelműen az aláírás (női) nemét. Grosz ezután két, látszólag ellentétes irányba indul el: egyrészt azt a kérdést teszi fel, hogy vajon mi a tétje annak, ha egyértelműen meg akarjuk különböztetni a feminista és nem-feminista, esetleg a női és a férfiszövegeket;

másrészt pedig a „diszkurzív pozicionálás” fogalmának bevezetésével – mely magában foglalja „a szerzőnek a szövegben való üledék- és nyomszerű jelenlétét”, azaz testiségét, a szöveg anyagságát, az olvasók testiségét és produktivitását, valamint mindezek kölcsönös diszkurzív működését – mégiscsak megőrzi az aláírás nemét mint szemiotikai jelet és diszkurzív funkciót. Ezek azonban – mint Grosz Derrida aláírás-fogalmának értelmezését követően rámutat – soha nem lehetnek stabil, kimozdíthatatlan jelentések és funkciók, hiszen éppen az értelmezés és a „használat” során nyerik el értelmüket és helyüket.

Jacqueline Rose a lacani pszichoanalízis elméleti keretében vizsgál hasonló kérdéseket: azt, hogy miképp is funkcionál kultúránkban, annak egyik mesternarratívájában „a nő”. Tanulmánya számos Lacan-szöveg nőfogalmát elemzi, és bár bizonyos pontokon talán túlságosan elfogadó a nőt a szimbolikus másikként beíró lacani elmélettel szemben, mindenképpen az egyik legnagyobb ívű áttekintés arról, miképpen funkcionál „a nő” Lacannál. Rose azonban túl is lép az ismertetésen: egyértelműen megfogalmazza annak a lehetőségét, hogy lacani alapokon miképp lehet kilépni „a női misztikum” avagy az „örök női” fantáziájából, hiszen a lacani rendszer szerint nincs diszkurzív előtti valóság; „a nő” fogalma mint az abszolút garanciája, a fantázia valósága csakis hamis lehet. Rose tehát a kultúra – a szimbolikus – szimptomatikus leírásaként, nem pedig előírásaként értelmezi Lacan rendszerét. Ez a felfogás „természetesen” vezet el tanulmánya zárásához, ahol megnyitja a teret a pszichoanalitikus értelemben vett szimbolizáció folyamatának feminista újraértelmezése és egyúttal kritikája előtt, de egyúttal az esszenciális női testiségre alapozó feminista elméletekkel kapcsolatban is megfogalmazza fenntartásait.

A kötet zárótanulmányának („Ontológia és kétértelműség: a nemi különbözőség politikuma Derridánál”) szerzője ismét Elizabeth Grosz, aki ebben a fejezetben nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy reflektáljon egyes feminista kritikusok Derridához való – a fentiekből is sejthetően egyáltalán nem problémamentes – viszonyulására, valamint hogy áttekintse, milyen módon jelenik meg Derridánál a nem, a gender kérdése, elsősorban bizonyos filozófusok szövegeinek az értelmezésében. A szövegben meglévő ezen kettős törekvés azonban összefügg, hiszen a feminista elméletírók figyelmét arra hívja fel, hogy a dekonstrukció eszközeivel tudatosítani lehet egy gondolatrendszerben – ez esetben a feminista gondolkodásban – meglévő apóriákat, illetve hogy a derridai gondolkodás szükségszerűen elvezet a politika, a politikum újragondolásához is, s mindennek következtében a feminista gondolkodást is arra készíti, hogy állandóan kérdéseket tegyen fel saját módszereinek és totalizáló tendenciáinak. Grosz szerint a derridai módszer megláttat „egy konstitutív megkötöttséget, a feminizmusnak vagy bármely oppozicionális politikai küzdelemnek a *már-mindig-is* érintettségét, bennefoglaltságát abban a törvényben, melyet megkísérel aláásni vagy kibillenteni,” és ez az a kétértelműség – egy másik szavával: cinkosság –, amellyel tisztában kell lenni és szembesülni kell.

Ez a módszertani imperatívusz viszont összefügg azzal, ahogy a Nietzsche, Heidegger és Lévinas olvasó Derridát olvasó Grosz értelmezi a nemi különbözőség ontológiáját Derridánál – illetve Nietzsche-nél, Heidegger-nél és Lévinas-nál. Ez az önmagát körkörösén bezáró, de egyben újra is kezdő mondat akár szimptomatikus is lehet: talán érzékelteti a kérdés összetettségét és eldönthetetlenségét. Grosz szerint ugyanis Derrida „felismeri a semlegesítésnek vagy humanizálásnak ebben a jól ismert gesztusában az önmagát jelöletlenül hagyó maszkulin uralom cselfogásait,” azaz apóriáit. Bár ez a pozíció egybeesik a liberális humanizmus feminista kritikájával, Grosz sem akarja (és tudja) teljes egészében „átmenteni” Derridát a feminizmus számára. Neki is vannak fenntartásai a nemi különbözőség ontológiájának derridai felfogásával szemben, még akkor is, ha kissé elfogadóbban viszonyul a „szexuálisan megjelölt hangok sokaságára” vonatkozó derridai „álomhoz”, mint Susan Bordo, aki meglehetősen ironiával a mindenhol álmaként fogalmazza meg ugyanezt. Grosz számára azonban a dekonstrukciós olvasatokban – akár

önértelmezésekben is – szükségszerűen benne rejlő azon lehetőség a legfontosabb, amelynek következtében egy-egy gondolatrendszer képes számot vetni önmaga előfeltevéseivel, és minduntalan újrafogalmazni önmagát – és talán ezért ez a tanulmány zárja a kötetet.

Ennek a kötetnek az összeállításával az volt a célom, hogy kibillentsem a feminista elméletet abból a pozícióból, ahová a magyar nyelvű irodalom- és kultúratudomány uralkodó diszkurzusai helyezik – leginkább a korai feminista szövegekre alapozva, ha egyáltalán látóköriükbe kerülnek ilyesféle szövegek: e szerint a felfogás szerint a feminista irodalom- és kultúratudomány meglehetősen dogmatikusnak, avítnak és porosnak tűnik. Reményeim szerint ez a szöveggyűjtemény egyrészt újfajta kapcsolódási pontokat teremt a jelenleg nálunk is használatban lévő irodalomelméleti és -kritikai diszkurzusok és a feminista szemléletmód között, másrészt viszont új elméleti tereket nyit a genderszemléletű kultúrakutatás előtt is. Természetesen nem gondolom azt, hogy ezzel az összeállítással olyan kötetet adok az olvasók kezébe, amelyben a tanulmányok szemléletmódja egészen egyedi lenne, Mégis azt remélem, hogy a szövegek az olvasók értelmezésében egymással is párbeszédbe elegyednek – a lehető legváltozatosabb párbeszédbe.

A kutatás második fázisa:

2005-2006: ebben a két évben írtam meg a monográfiát a feminista irodalomelmélet és irodalomkritika irányzatairól, mely – mint fent is hangsúlyozom – nem pusztán a már meglévő eredmények összefoglalása, hanem mindannak a tendenciának reflektált, kritikai, elemzett bemutatása, saját kultúránkra is vonatkoztatva, és elsősorban azzal a céllal, hogy a feminista irodalomszemlélettel kapcsolatos tévhiteket eloszlassa, és elhelyezze ezt a szemléletmódot a többi kortárs irodalomelmélet közegében. Ennek a kötetnek a függeléke is tartalmazza az összeállított, és időközben felújított genderbibliográfiát.

A monográfia elkészült, a kéziratot leadtam a kiadónak (Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó) megjelenése 2007 közepén várható.

Terjedelme: 18 szerzői ív (kb. 720.000 leütés)

A monográfia felépítése:

Mért félünk a farkastól? – Feminista irodalomszemlélet itt és most (Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007)

Tartalom

- 1) Tükörkeret
- 2) Kiindulópontok
 - a. Mért félünk a farkastól? – Feminista kultúrakritika és *gender studies* itt és most
 - b. Egy szűz(anya)farkas – Virginia Woolf: *Saját szoba*
- 3) Irányzatok az angol nyelvű feminista kultúrakritikában
 - a. A női hang és az írónő – A liberális humanizmus nyomában
 - b. Szöveg és elmélet – A feminista irodalomkritika másika
 - c. Posztfeminizmus és genderszkepticizmus – Avagy a feminizmus tárgya
- 4) Beszédmódok és nemek a magyar irodalomtudományban
 - a. Hallgass a neve? – Avagy hátborzongató elszólások
 - b. Így írunk mi – A magyar feminista irodalomtudomány (ön)megjelen(ít)ése
- 5) Esettanulmányok
 - a. Egy szingliregény Magyarországon – A *Terézanyu* kulturális környezete
 - b. A nagy kitárulkozás – Az *Éjszakai állatkert* recepciójának értelmezése
- 6) Ön-kép-zetek
- 7) Idézett irodalom
- 8) Függelék: Az irodalom-, művészet- és kultúrakritika/elmélet és a társadalmi nem összefüggéseit vizsgáló, magyar nyelvű szakirodalom válogatott bibliográfiája

Összefoglaló:

A könyvnek kettős célja van: egyrészt összefoglalom, hogy az én értelmezésemben mit jelent a feminista irodalomszemlélet – és persze ezen a ponton nyilvánvaló a vállalkozás szubjektív jellege, mert hiszen az elmúlt négy évtized könyvtárnyi anyagának összefoglalása csakis olvasat lehet; másrészt pedig a magyar kontextus bizonyos elemeinek a felvillantásával megpróbálom elemezni, hogy miképp (nem) jelenik meg itt és most a feminista irodalomszemlélet, milyen előfeltevések és jelentések mozgatják a magyar közgondolkodásban nemcsak ezt a fogalmat, hanem a nők (köztük író nők) irodalomban való jelenlétét is. Inkább rejtett, mint világosan megfogalmazott kérdésként az is felmerül, hogy vajon vannak-e az irodalomnak mint intézményrendszernek a struktúrájában (és ha vannak, hol) olyan intervenciós pontok, amelyeken keresztül feministaként is be lehet lépni az irodalomról való gondolkodás fő áramába, amiben persze nem pusztán a belépés aktusa a fontos, hanem – (nagyon) hosszú távon – az is, amit jobb kifejezés híján egyelőre gender mainstreamingnek nevezünk, azaz a genderérzékeny irodalomszemlélet bekerülése az irodalomtudományba.

Mindezt egy négy *fő* részből álló szerkezetben próbálom meg körüljárni: a „Kiindulópontok” című részben kétféle alapot próbálok meg létrehozni, melyek közül az első a feminista kultúrákritikai² gondolkodás néhány alapvető kérdését veti fel („Mért félünk a farkastól”), és egy tágabb, interdiszciplináris társadalomtudományi–bölcseleti kontextusban helyezi el a feminista irodalomszemléletet, valamint kísérletet tesz néhány fogalom tisztázására. A másik alap, amelyre támaszkodik a kötet, a feminista *irodalomértelmezés* „ősanyja”, avagy tápláló anyafarkasa, aki nevében is megidézi ezt: Virginia Woolf, illetve *Saját szoba* című, 1929-es esszéje, amelyben olyan alapkérdéseket fogalmaz meg, melyek a feminista irodalomtudomány négy évtizedes múltja ellenére is élnek, relevánsak, újragondolhatók. Az „Egy szűz(anya)farkas” című fejezetben ennek az esszének a máig ható kérdéseit értelmezem és fogalmazom újra az itt és most fényében.

A könyv második nagy egységében („Irányzatok az angol nyelvű feminista kultúrákritikában”) található a feminista irodalomszemlélet összefoglalója. Ebben a részben az volt a célom, hogy kibillentsem a feminista elméletet abból a pozícióból, ahová a magyar nyelvű irodalom- és kultúratudomány uralkodó diszkurzusai helyezik – leginkább a korai feminista szövegekre alapozva, ha egyáltalán látókörukbe kerülnek ilyesféle szövegek: e szerint a felfogás szerint a feminista irodalom- és kultúratudomány meglehetősen dogmatikusnak, avítnak és porosnak tűnik. Reményeim szerint a könyvnek ez a része egyrészt feltérképezi a feminista irodalomszemlélet fő irányzatait és egymáshoz való viszonyát, és ekképp próbálja tisztázni azt a helyzetet, amelyben vagyunk: azaz hogy a megkésettség folytán Magyarországra szinte egyidőben, s ekként egymásra torlódva érkeztek el a különféle tendenciák; másrészt újfajta kapcsolódási pontokat teremthet a jelenleg nálunk is használatban lévő irodalomelméleti és -kritikai diszkurzusok és a feminista szemléletmód között, harmadrészt pedig új elméleti tereket nyithat a genderszemléletű magyar irodalom- és kultúrákutatók előtt is.

Ennek a szerkezeti egységnek a tagolása világosan mutatja, hogy a feminista irodalomszemlélet közel sem egységes, mi több, mint az irányzatok elemzéséből kiderül, igen komoly elméleti viták folynak. Már nagyon régen (legalább két és fél évtizede) nem lehet „a” feminista irodalomszemléletről beszélni, legfeljebb feminista irodalomszemléletekről. Ennek a belátását nagyon fontosnak tartom, az én véleményem szerint ugyanis az elméleti

² A „*kultúrákritika*” szót mindvégig tudatosan használom ebben a formában a szövegben: egyrészt meg akarom különböztetni a rossz emlékü, kultúrharccal is asszociációs viszonyban álló *kultúrákritika* kifejezéstől, másrészt viszont meg akarom idézni vele az angol kontextusban a hatvanas évek óta létező, a feminista szemlélettel is kapcsolatban álló kultúraértelmezési irányzatot, azt, amit „cultural studies”-nak hívnak, magyarul pedig kultúratudományként kezd ismertté válni és elterjedni.

változatosság jelenti azt a pontot, amelynek révén a magyar kontextusban is létrejöhet(ne) egy a mostaninál nagyobb legitimációval rendelkező feminista irodalomtudomány.

A könyv három összefoglaló fejezetében („A női hang és az író – A liberális humanizmus nyomában”, „Szöveg és elmélet – A feminista irodalomkritika másika”, „Posztfeminizmus és genderszkeptizmus – Avagy a feminizmus tárgya”) kimondva–kimondatlanul (viszont mindvégig jelen lévő módon) egy olyan „történetet” alkottam és akartam elmesélni, amelynek elemei a mi magyar kontextusunkban bírnak jelentéssel. Azaz egyáltalán nem az volt a célom, hogy „objektívan” felsoroljam a kritikusokat és elméletírókat (merthogy az egyébként is eleve lehetetlen), még csak az sem, hogy újramondjam a feminista irodalomszemlélet angol nyelvű történeti narratíváit, hanem az egészet a mi speciális szemszögünkől akartam értelmezni: abból a helyzetből, melyet egyrészt a különféle megközelítések egyidejű megjelenése jellemez, másrészt viszont megpróbáltam figyelembe venni a feminista irodalomszemlélettel szembeni magyar ellenállást is. És van egy olyan eleme is az általam elmesélt történetnek, amely talán az angol nyelvű feminista metakritikai narratívákkal is párbeszédet folytat: kissé átértelmezem az angol–amerikai és a „francia” feminizmus szembeállítását, amely pedig szinte minden „történetben” megjelenik.

A három összefoglaló fejezet valamiféle lineáris narratívával próbálja leírni az irányzatokat és azok egymáshoz való viszonyát. A fejezetekből azonban kiderül, hogy ennek a látszólag „öltésmentes” történetnek az elemei – mint minden történetnek az elemei – legalább annyi ellentmondást, kimondott és kimondatlan vitát is magukban rejtnek. Sokan ezt „hibaként” róják fel. Az én szememben viszont a feminista elméletben rejlő ellentmondásosság, illetve az ellentmondó pozíciók elméleti lehetősége éppen a gondolatrendszer nyitottságának a jele. Számomra az az egyik legvonzóbb a feminista (genderszemléletű) kultúraértelmezésben, hogy – miközben megőrzi azt az alapvető kritikai kérdést, hogy mit is jelent kultúránkban (annak minden szintjén, beleértve a mindennapi létezést és a legelvontabb szimbolikus jelentésalkotást egyaránt) nőnek, férfiak, azaz nemi jelek által (is) létrehozott szubjektumnak lenni – egyúttal rendkívül nyitott mindenféle elmélet iránt, ami viszont újabb válaszokat vagy kifinomultabb módszereket generál és tesz lehetővé, hisz mindig újabb és újabb értelmezési horizontokat nyit meg.

A harmadik szerkezeti egységben („Beszédmódok és nemek a magyar irodalomtudományban”) az angol–amerikai kulturális mezőről nyíltan is átlépek a magyarba. Az itteni első fejezetben („Hallgass a neve?”) a magánbeszédtől a legnyíltabb közbeszédig (az *Élet és Irodalom*-beli gendervitáig) ível annak a néhány, valóban találomra kiválasztott szövegrésznek a „műfaja”, melyeknek szoros olvasatával megpróbálok bemutatni néhány olyan beszédmódtípust, melyeknek a nemi kódoltsága a magyar közbeszédben teljesen láthatatlan, átlátszó, a feminista irodalomszemléletnek – és nem mellékesen kultúránk mindennapi szexizmusának – szempontjából azonban fontos lenne, hogy meglássuk a retorikai alakzatokban, metaforákban rejlő (sokszor nem is annyira rejlő, csak épp elfedett) konnotációkat. Talán nem is olyan meglepő módon az derül ki ezekből az elemzésekből, hogy nincs alapvető különbség ilyen szempontból a megszólalástípusok között, azaz még a közbeszédben sincs meg egyértelműen az a törekvés, hogy reflektáljon a nemi pozicionálásra. Az egység másik fejezete, az „Így írunk mi” a dolog másik oldalára kérdez rá: annak ellenére, hogy a domináns diszkurzus eléggé „összezár”, és a kulturális jelölőgyakorlatok révén akár áthatolhatatlannak is tűnhet, vajon miként lehetséges, hogy ebben a nem túl barátságos szociokulturális környezetben kialakult a feminista irodalomtudomány. Erre a kérdésre részben az irodalomtudományi intézményrendszer – minden valószínűség szerint sokkal mélyebb elemzést kívánó – áttekintését végzem el Pierre Bourdieu kultúraszociológiai fogalmainak segítségével, részben a magyar feminista irodalmárok önreprezentációs gesztusait – önreflexív írásait – elemzem.

A könyvet – negyedik nagy szerkezeti egységként – az „Esettanulmányok” zárja. Két olyan szöveget választottam ki, melyek az elmúlt években részben maguk is eléggé markánsan megjelentek az irodalmi diszkurzusból, részben pedig előhívták kulturális jelölőrendszerünk többnyire láthatatlanul létező kódjait. Ez a két könyv: Rácz Zsuzsa *Állítsátok meg Terézanyut!* című szingliregénye és a Forgács Zsuzsa Bruria, Gordon Agáta és Bódis Kriszta szerkesztette *Éjszakai állatkert – Antológia a női szexualitásról*. A maga módján mindkét szöveg, azok kritikai recepciója, valamint a rájuk telepedő, igen tág értelemben vett kulturális diszkurzus szinte lakmuspapírként működik, hiszen megmutatják, miként jönnek működésbe a kulturális kódok az irodalomértelmezés minden szintjén a megfellebezhetetlennek tűnő esztétikai ítéletektől a műfajok nemekhez kötöttségéig, a szerző nemétől a kötetek paratextuális jegyeiig, a cselekményektől a metaforahasználatig, a kritikai fogadtatástól a témaválasztás megkérdőjelezéséig – és ekként a két esettanulmány az elméleti és a beszédmódokról szóló fejezetekben írottak gyakorlati bemutatásaként is értelmezhető.

Az utószóban („Ön-kép-zet”) megpróbálom összekötni a könyvet mindazzal, amit eddig csináltam – vagy legalábbis úgy gondolom, hogy csináltam –, ugyanakkor megfogalmazok néhány olyan problémát és egyúttal feladatot is, melyek elől szerintem nem kellene kitérnünk, ha feminista irodalmárként komolyan vesszük azt a pozicionálást, amelyet az itt-és-mostunk jelent (és persze várom az ezzel kapcsolatos párbeszédet). Kettős pozicionáltságunkat – és az ebből fakadó nehézségeket – ugyanis szerintem jól jelzi, hogy a magyar és az angol (nem magyar) kultúra közötti közvetítéseket nem lehet olyan folyamatnak tekinteni, amelyben ugyanazok a kulturális kódok működnek. Ezt a némileg tudathasadásos állapotot élem meg mindahányszor, ha „ugyanazt” al akarom mondani a másik nyelven (ezt a könyvet például nem lehetne angolul elmondani), de főleg ha „önmagam” szövegeit fordítom, hiszen teljesen más a nyelvi-kulturális kódolásból adódó szubjektumpozíció – azaz másképp kell fogalmazni –, ha angol nyelvű célközönségnek szánom a szövegemet, és megint más, ha magyar nyelvűnek. A „saját” szövegeimet eddig a legkritikább esetben tudtam lefordítani, vagy ha igen, akkor legfeljebb a fordítás mint kulturális fordítás értelemben – és egy efféle, tág értelemben vett fordításnak szánom ezt a könyvet is.

A monográfiával a hazai (nemcsak) feminista szemléletű kutatás fejlődéséhez kívánok hozzájárulni, hiszen jelen pillanatban nincs Magyarországon, illetve magyar nyelven olyan összefoglaló munka (még idegen nyelvű monográfia fordítása sem), mely feltérképezné a feminista irodalomelmélet összetettségét. Ekként a monográfia két szempontból is alapvető kérdéseket vet fel: *egyrészt* segíthet az újabb kutatógenerációknak egy fogalom- és szemléletrendszer megteremtésében és elsajátításában, *másrészt* pedig a tágabb szakma számára is közelebb hozhatja a feminista irodalomkritikát azáltal, hogy a magyar kontextusból tekinti mindazt az elméleti jelenséget, melynek alapján a feminista irodalomszemlélet kialakult. Ezáltal véleményem szerint sokkal jobban elhelyezhetővé válhat ez a felfogásrendszer az egyéb elméleti megközelítésekhez viszonyítva, s talán meg is lehet tisztítani mindattól a negatív mellékjelentéstől, amely eddigi magyar szöveggörnyezetében a feminista irodalomelméletre és -kritikára ráakódott.

A kutatás kiegészítéseként 2006. április 7–8-án megrendeztem „A nő mint szubjektum, a női szubjektum” című, interdiszciplináris gendertudományi konferenciát (Debrecen, Klub Barabás), melynek 55 előadója, összesen pedig 110 résztvevője volt. A konferencia anyagából elkészült egy szerkesztett válogatás, húsz tanulmánnyal, az én bevezető tanulmányommal.

A kötet címe: *A nő mint szubjektum, a nő mint szubjektum*

A kéziratot leadtam a kiadónak, megjelenése 2007 közepén várható (Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó)

Terjedelem: 14 szerzői ív (kb. 560.000 leütés)

Tartalomjegyzék:

Séllei Nóra: Bevezetés

Bollobás Enikő: Performansz és performativitás – a női, a meleg és a nem-fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban

Joó Mária: Beauvoir és/vagy Foucault? A humanista feminizmus esélye

Budai Zsuzsanna: A bozóton túl: az átjárhatóság és értelmezhetőség kérdései a *Nisa: Egy !kung nő élete és szavai* című etnográfiai életrajz kapcsán

Koós Zsuzsanna: A nagy meséi – a szubjektum eltolódásai André Brink *Homokba írt történet* című regényében

Kató Eszter: J. M. Coetzee: Az író nő

Tarnóc András: Énteremtés és érvessztés a szabadulástörténetekben – A szubjektum szerveződése Mary Rowlandson indiánfogság-naplójában

Bülgözdi Imola: Egyetlen joggal rendelkező politikai szubjektumok

Gaál Szabó Péter: Női helyek-férfi terek Zora Neale Hurston *Their Eyes Were Watching God* című regényében

B. Varga Éva: A hiány anatómiája – Alison Lapper és Wordsworth nőalakjainak rokonsága

Csatári Annamária: Jane olvasata, avagy lehet-e Jane Grayből Jane Eyre?

Zimányi Eszter: „Anyu a szokásos dolgokat mondta” – Az anyai hiány tünetei Beryl

Bainbridge, Virginia Woolf és Angela Carter szövegeiben

Papp Klaudia: Műfaji aporiák és melankólia Anita Brookner *Tóparti szálloda* című regényében

Moise Gabriella: A nőfejű kígyó Édenében

Csetényi Korinna: Női mazochizmus Stephen King *Bilincsben* című regényében

Szabó F. Andrea: Alice Munro önéletrajzi elbeszélései: a beszéd mint létmód

Kérchy Anna: Az Én mint (sok) Másik: A samuráj/anya önszövegezése – Posztstrukturalista szubjektumelmélet és Julia Kristeva *Les Samourais* („Szamurájok”) című önéletrajzi regénye

Zsák Judit : Egy vak nő önarcképei

Virginás Andrea: (Ön)vallomásos helyzetek a *film noir* műfaj két példájában: Mildred Pierce és Bree Daniels esete

Gergely Nikolett: Szubjektivitás és testek – testkonstrukció mint éndekonstrukció

Pedro Almodóvar *Beszélg hozzá* című filmjében

Séllei Nóra: A levelező nő mint diszkurzív szubjektum Virginia Woolf *Három adomány* című esszéjében

Összefoglaló:

A konferencia a felhívásban megfogalmazottaknak megfelelően a valós és fiktív nők és nőalakok élettörténetének és önéletrajzi megnyilatkozásainak az elemzése alapján azt a kérdést járta körbe, hogy miképp konstituálódik a nő mint szubjektum, a női szubjektum – mint beszélő, mint cselekvő, mint politikai szubjektum; mik az előfeltételei annak, hogy azt mondhatjuk: a nő szubjektum, a nő női szubjektum; miféle történeti és politikai specifikumai vannak a nőiségnek a szubjektivitás létrejöttében, létrehozásában, illetve mennyire szükségszerűen része egy nő szubjektivitásnak a nőiség. Ezekhez a témákhoz vártuk a résztvevők jelentkezését: egyrészt a témához (feminista) szubjektumelméleti szempontból közelítő, általánosabb jellegű előadásokkal, másrészt pedig a történelemben, irodalomban, politikában, stb. szerepet játszó vagy éppen „névtelen” nőknek és az irodalomban, film- és képzőművészetben megjelenített nőalakoknak a szubjektivitását elemző előadásokkal, melyek a nőalak élettörténetének és/vagy az elméleti problémájának az elemzését követően tárgyalják a szubjektivitás történeti alakulását meghatározó tényezőket.

Szándékai szerint tehát a konferencia nem csupán „női” konferencia volt, és főleg nem vette adottnak a nő, a női, a nőség, illetve a nőiség fogalmát, hanem elméletileg is reflektált arra, hogy miként is jön létre a nő, ez a kultúránk által igen ambivalens módon meghatározott „teremtény”. A konferenciának (és most már ennek a kötetnek is) a címe – *A nő mint szubjektum, a női szubjektum* – tehát nem pusztán a cím jobb hangzása érdekében kitalált szójáték, hanem implikált módon kétféleképp, de mégis egy irányba mutatóan közelíti meg a nő(i) és a szubjektum kérdését. A cím első fele arra a megközelítésre utal, hogy vajon miképp viszonyul egy elsődlegesen nőként konstituált emberi lény a beszélő, cselekvő, politikai szubjektivitáshoz – a szubjektivitás mint „szubjektumság”³ értelmében, mi több, annak kettős értelmében: egyrészt a hatalomnak alávetett szubjektumként, másrészt cselekvő alanyként. A cím második fele viszont arra a kérdésre utal, hogy a szubjektivitás pozicionáltságát és mibenlétét jelentősen módosítja vagy módosíthatja is az a tény, ha egy szubjektum egyik eleme a nőiség társadalmi konstrukciója.

Azaz a két kérdésfelvetés, ha úgy tetszik, részben kiegészíti egymást, részben viszont utal egy potenciális teleológiára is (mely azonban nem feltétlenül jelent egyenes vonalú és kronologikus „fejlődést”): arra a folyamatra, melynek kezdetén a nő mint cselekvő, beszélő, önmaga narratíváját megalkotó, politikai alany legfeljebb csak nyomokban vagy igen korlátozottan jelenhet meg. Ennek a folyamatnak ugyanakkor különféle fázisai vannak, és a kötet címe azt jelzi, hogy lehetséges olyan női szubjektumpozíció is, melynek esetében már lehet női szubjektumról beszélni, ugyanakkor – mint a nemi különbözőség elméletírói rámutatnak – a nőiség (éppen annak „*már-mindig-is*” létező kulturális beírottága miatt) szinte elkerülhetetlenül része egy nőként konstituált szubjektivitásnak. Azaz ebben az esetben azt lehet (kell) megvizsgálni, hogy a nőiség *mint* nemi különbözőség és *mint* kulturális konstrukció miképpen hat arra a konkrét szubjektumpozícióra, melyet az adott cselekvő alany elfoglal.

A kérdés efféle kettős felvetése egyúttal rejtett módon reflektál arra a feminista elmélet által leírt és kritikával illetett közismert bináris oppozícióssorra is, mely a feminitást (és ebből következőleg a nőket) a passzivitással, a hallgatással, a szimbolikus jelrendszerekből való kirekesztéssel, a tárgyiasítással azonosítja, s mindezzel szemben a maszkulinitást (és ebből következően a férfiakat) az aktivitás, a beszéd, a szimbolikus jelrendszerekhez való hozzáférés, az alanyiség tengelye mentén rendezi el. Ha ez az igen tetszetős, ugyanakkor meglehetősen totalizáló és univerzalizáló rendszer valóban ennyire tiszta formában működne, akkor elkerülhetetlenül szembesülnünk kellene azzal az elméleti kérdéssel is, hogy egyáltalán miképp jön (jöhet) létre a nők legtagabb értelemben vett megszólalásának lehetősége, ha a patriarchális elnyomórendszer ilyen egyetemes hatékonysággal működik.

Ezért gondolom azt (számos elméletíróra támaszkodva és velük egyetértve), hogy bár nem szabad kiönteni a fürdővízzel együtt a gyereket is, azaz a korai feminista elmélet teljes fogalomkészletét (mint például a patriarchális uralmat és/vagy hatalmat), ugyanakkor mind elméleti, mind pedig gyakorlati, esetelemzési szempontból hatékonyabbnak bizonyulhat, ha a sokat emlegetett bináris oppozíciók tiszta képletként való alkalmazása helyett, mely a nőket csakis mint alávetett szubjektumot tételezi, annak a lehetőségét vizsgáljuk, hogy miképp válhat a nő cselekvő/beszélő alanyként értett és felfogott szubjektummá. Ehhez azonban el kell szakadni a totalizáló és univerzalizáló gondolkodásmódtól, amely – mellékesen – egyébként sem tett nagyon jót a feminista elméletnek és kritikai gyakorlatnak, mert részben ennek következtében lehetett azt (jórészt jogosan) közhelyesnek, repetitívnek és „panaszirodalomnak” nevezni.

³ A szubjektivitás fogalmát a továbbiakban sem az objektivitás bináris oppozíciójaként fogom használni a szövegben.

Ebből a zsákutcából a kiutat talán éppen az az elméleti fordulat jelentheti, mely a nyolcvanas-kilencvenes években zajlott le a feminista elméletben, s mely a feminista és a posztstrukturalista elméletek – sokak számára furcsa – találkozásaként írható le. Radikális változás ez, hiszen a feminizmus hatvanas évek végén induló második hullámának – a női hang, a női identitás és általában a nőiség specifikumainak megerősítése érdekében – éppen annak az önazonos, autonóm szubjektumnak a *női* tapasztalatára, azaz a teljes humanista szubjektumba és az egyedi autonóm individuumba és identitásba vetett hitre volt szüksége, amellyel a posztmodern és a posztstrukturalista elméletek leszámolni látszottak. Ennek a sokáig kibékíthetetlennek tűnő ellentétnek a következménye az, hogy a feminista elmélet és irodalomkritika sokáig összeegyeztethetetlennek tűnt az önazonos szubjektum mítoszát szertefoszlató posztstrukturalista elméletekkel.

A kötet címében többszörösen is jelzett szubjektum fogalma talán éppen a feminizmus és a posztstrukturalizmus közötti átjárás lehetőségének a legközpontibb eleme. A szubjektum – értelmezésben legalábbis – éppen abban különbözik az identitástól, hogy nincs rögzítve, nem az autonóm individuum adottsága, nem eleve létező lényegiség (amit csak ki kell teljesíteni egy bizonyos fejlődésvonal révén), hanem az állandó írottág folyamatában és következtében létrejövő, ugyanakkor minduntalan elcsúszó pozíció, mely olyan értelemben alávetett szubjektum, hogy a diszkurzusok beírása következtében létrejövő kulturális konstrukcióként tételezzük. Ez az írottág – egyes kategorizálások szerint radikális konstruktivizmus – azonban semmiképp sem tekinthető totális determinizmusnak: a foucault-i értelemben vett szubjektum fogalma nem abszolút definíciók révén létrejövő, mozdulatlan konstrukció. Épp ellenkezőleg: szerinte az abszolút, diktatorikus hatalomnak való engedelmesség (azáltal való írottág) eredményeképp nem szubjektum jön létre, hanem rabszolga. A szubjektum fogalma éppen a beírottág és a választás bizonyos mértékű szabadsága közötti egyensúly következtében jön létre, mégpedig annak kettős értelmében: alávetettként és cselekvő alanyként.

A kérdés persze az, hogy miként lehet elképzelni a beírottágnak és a választás szabadságának ezt az egyensúlyát. A választ a foucault-i (és többek között a vele nagyon sok szempontból harmóniában lévő bourdieu-i) hatalomfelfogás adja meg: eszerint a hatalom több okból sem tekinthető totális hatalomnak. Foucault nem egyetlen központi hatalmat képzel el, hanem egy különféle diszkurzusokban és azok révén létrejövő, szétszórt, diffúz, mindenhol megjelenő, ugyanakkor egymással nem feltétlenül harmonizáló hatalomgyakorlási rendszerben gondolkodik, amelyet másképp a diszkurzív gyakorlatok rendszereként is definiál. Tehát az így felfogott hatalom egyrészt nem vezethető vissza egyetlen forrásra, másrészt működési gyakorlata, azaz megnyilvánulási formája szerint sem feltétlenül egységes és homogén, és éppen ez az a jellegzetessége, amely megkülönbözteti a totalizáló rendszerek univerzalizáló hatalomfelfogásától. Illetve éppen ez az a jellegzetessége, amely felnyitja a rendszert, aminek következtében pedig lehetségessé válik a szubverzió, a domináns diszkurzust megkérdőjelező beszédmód kialakulása. Másképp fogalmazva: a domináns diszkurzív gyakorlatok egymással diszharmóniában lévő elemei mentén keletkező rések, hasadások és törések nyitják fel a rendszert, és adnak lehetőséget új, alternatív és szubverzív szubjektumpozíciók létrehozására és elfoglalására.

Az így felfogott hatalom és a szubjektum viszonyának vizsgálata ugyanakkor nem kell, hogy feltétlenül a feminista fogalmak elvetéséhez vezessen, hiszen a nemi különbözőség és a gender aszimmetrikus berendezkedése mint kulturális konstrukció ettől függetlenül ott működik a társadalmi-kulturális létezés és jelrendszer minden egyes szintjén. Bourdieu elemzési módszerét Terry Eagleton a társadalmi hatalom mikroelméletének nevezte, ugyanakkor nemcsak Foucault és Bourdieu az, aki a hatalom és a szubjektum ilyen fogalmaival operál. Az egyetemestről a mikorszintekre való áttevődést lehet felfedezni több, kifejezetten feminista elméletírónál, például Teresa de Lauretisnél, aki a gender

technológiájának mint a szubjektumot állandóan létrehozó, megteremtő folyamatnak az alapvető megnyilvánulási módját a mikropolitikai gyakorlatokban látja, és aki a cselekvő alanyiságnak és az önmeghatározásnak (más szóval: a választás bizonyos szabadságának) a lehetőségét tételezi ezekben a mindennapi mikropolitikai gyakorlatokban. Ugyanakkor ez nyilvánvalóan nem jelent visszatérést a felvilágosult, liberális humanizmus autonóm individuumfogalmához, hiszen Lauretis gondolkodásának is alapvető eleme a szubjektum már-mindig-is beírottsága, mely a reprezentációk és az önreprezentációk által egyaránt teremtetett, de egyúttal szüntelen zajló folyamat révén jön létre.

Anélkül, hogy a posztstrukturalista vagy akár csak a posztstrukturalista-feminista szubjektumelméletek rendszeres áttekintésére vállalkoznánk, pusztán csak jelzésszerűen utalok a fentiekén túl néhány meghatározó – részben magyarul is olvasható – feminista szubjektumfelfogásra. Nancy Chodorow és Dorothy Dinnerstein pszichoanalitikus narratívája a freudi alapú rendszerek szubjektumát írja újra, megkérdőjelezve a maszkulin szubjektum egyértelmű központi helyét és egyenes vonalú, töretlen fejlődését, valamint újraértelmezve a két nem kétféle pozicionáltságának értékelését; a posztlacani elméletírók (pl. Žižek, Bronfen, Copjec) máshová teszik a szubjektum pszichoanalitikai újraértelmezésének a hangsúlyait: szerintük a szubjektumban mindig van valami kiszámíthatatlan, megismerhetetlen, s ezért uralhatatlan mozzanat. Chodorow elméletére épít, de más megközelítést alkalmaz Jessica Benjamin, aki a liberális humanizmus (többek között Max Weber) szubjektumfelfogásának a kritikáját írja meg, de Chodorow-ra épít Carol Gilligan is, aki az etikai-erkölcsi döntések mögött meghúzódó nemi specifikumokat vizsgálja. Teresa de Lauretis és Kaja Silverman a (film)szemiotika szubjektumának (és egyúttal tárgyának) létrejöttét elemzi: utóbbi a *suture* fogalmának bevezetésével vizsgálja a folyamat átlátszóságának, „természetességének” a kérdését; Julia Kristeva, Hélène Cixous és Luce Irigaray a lacani pszichoanalízist továbbgondolva dolgozta ki a maga szubjektum- és (női) beszédfelfogását: a kulcsfogalmak közé tartozik az abjekt szerepe a szubjektum létrejöttében, a nyelv mint testírás, illetve a női (bár már mindig is konstruált) szexualitásra visszavezethető, szubverzív női írásmód; Judith Butler a gendert performatív aktusként fogja fel; Donna Haraway a kiborgban talált rá a posztstrukturalista szubjektum egyik metaforájára, Rosi Braidotti viszont a teleologikusságot nélkülöző, állandóan elcsúszó és töbnyelvű nomád szubjektumban, és hozzá hasonlóan a kulturális dialogicitásról és hibrid nyelvi szubjektumról szól a Gloria Anzaldúa által megfogalmazott új mestiza képe is.

Ezeknek az elméleteknek a középponti fogalma, mint láttuk, gyakran metafora, azaz maguk a megfogalmazások is felhívják a figyelmet arra, hogy mindez szemiotikai jelrendszerek által és révén jön létre, sok esetben nyelvben és nyelv révén. Ennek a kötet szempontjából kiemelt jelentősége van, hiszen a szövegek valós és fiktív nőalakok önéletrajzi narratíváira, illetve szintén a nyelv és egyéb jelrendszerek által létrehozott élettörténetek vizsgálatára alapozva elemzik a nő mint szubjektum, a női szubjektum mibenlétét. A nyelvi – köztük az (ön)életrajzi – megnyilvánulásoknak azonban az az egyik legfőbb jellemzője, hogy bár egybeesni látszik a megnyilatkozás és a kijelentés szubjektuma, a kettő – mint Benveniste nyelvelméletében kifejtette – sosem azonos (Lacan ezt a „hazudok” állítás elemzésével támasztotta alá), ami nyilvánvaló problémákat vet fel a beszélő önazonosságát illetően. A másik, a hegeli és benveniste-i belátásból eredő gond pedig az, hogy az az „én”, mellyel beszélünk, a nyelvben létező szubjektumként felfogott identitásunkat képviseli, ugyanakkor a személyes névmás jelentése pusztán a kijelentés pillanatának függvénye, azaz valójában ez a nyelv legkevésbé stabil tényezője, mert elcsúszhat, és mindig csak arra utal, aki abban a pillanatban éppen használja. Az önéletrajzi narratívák esetében ez az alapvető kettőzöttség pedig megháromszorozódik, hiszen beszélhetünk a szerzői énről, az elbeszélő énről és az elbeszéltről, aminek következtében retorikailag – s ekként a szövegben létrejövő szubjektum szempontjából is – igen összetett nyelvi konstrukció jön létre.

Erre az eleve nem könnyen megfogható nyelvi aspektusra rakódnak rá azok a szubjektumot létrehozó diszkurzív rendszerek, melyek a kötet tanulmányaiban vizsgált szövegeket (természetesen tág értelemben vett szövegeket) létrehozzák. A kötet – annak ellenére, hogy igen tág kulturális témakörben mozog és több diszkurzív és reprezentációs mezőt is átfog – nem véletlenül magyarul jelenik meg. Véleményem szerint a szövegek közvetítik saját meglehetősen összetett – ha úgy tetszik, hibrid – szubjektumpozícióikat, melyet a feminista (vagy legalábbis a női szubjektumról szóló), nyilvánvalóan külföldi elméleti forrásokra és értelmezési gyakorlatra alapozott magyar beszédmód lehetővé tesz. Ugyanakkor a kötet reményeim szerint hozzájárulhat nemcsak ahhoz, hogy újabb lépést tegyünk a nemi különbözőség iránti érzékenység kialakulása felé, hanem ahhoz is, hogy közeledjünk ahhoz a feminista elméletekben jelenleg uralkodó tendenciához is, mely nem a női lét – és a női szubjektum – homogenitására, hanem sokkal inkább a kulturális sokféleségre, s ennek következtében nem az egyetemességre, hanem a diszkurzív hatalmi gyakorlatok lokális, helyi jellemzőinek vizsgálatára helyezi a hangsúlyt.

A kötetben megjelenő szövegek a fenti elméleti pozíciók valamelyikének és egy fiktív vagy valóságos, „gyakorlati”, konkrét esetnek az összehangolására tesznek kísérletet, az interdiszciplinaritás jegyében íródtak, és arra keresik a választ, hogy miképpen lehetséges a női szubjektum létrehozása, mégpedig a igen változatos módon: az attribúcióelméletek, a diszkurzív konstrukciók, a pszichoanalitikus elméletek performativitáskategóriájával, vagy antropológiai megközelítésekkel. Ez azonban – teleologikus fejlődésszemléletet alkalmazva – csak az első lépés, amelyet annak a folyamatnak az elemzése követ, hogy miképp lehet leírni a női szubjektum specifikumait, azt, hogy miképp viszonyul a kánonhoz, miképp lehet meghatározni a beszélő álláspontját, tereit (idegenségét, liminalitását, melyet sokszor az utazás metaforája fejez ki), idejét (a történetiséget és a történeti időt), nyelvét (a metaforák, a műfajok, a retorikai megoldások szerepét és jelentőségét a kulturális jelölőgyakorlatokban).

A kötet témái igen változatosak: Bollobás Enikő a hogyan lesz a nő kérdését teszi fel igen tág interkulturális anyagot mozgató tanulmányában; Joó Mária két klasszikus filozófus, Simone de Beauvoir és Michel Foucault szubjektumképét hasonlítja össze a liberális humanizmus és a posztmodern szubjektum felfogás szempontjából; Budai Zsuzsanna azt vizsgálja, hogy egy kizárólag a szóbeliséget ismerő közösség életének antropológiai vizsgálatakor miképp mondható el egy másik kultúra számára a női szubjektum létrejötte; Koós Zsuzsa és Kató Eszter két posztkoloniális író szövegében vizsgálja a női szubjektum konstruálódását: előbbi a családregegy keretében létrejövő interszubjektivitást, utóbbi pedig egy férfi író és a szöveg női narrátorának az összefüggéseire világít rá; Tarnóc András az USA puritán örökségének nálunk kevésbé ismert műfajának, a fogsánaplónak egyik szövegében elemzi, miképp alakul át egy fogságba esett fehér nő szubjektumpozíciója a tapasztalatok hatására, Bülgözdí Imola pedig az amerikai Délre vezeti az olvasót, és mutat rá a fehér nő ambivalens pozíciójára a fehér férfi és a fekete nő, valamint férfi konstrukcióinak a mátrixában. Ezt a tematikusan is összefüggő blokkot Gaál Szabó Péter szövege zárja, aki Zora Neale Hurston egyik regényének tereinek elemzése révén mutat rá a szubjektum és a tér összefüggéseire.

B. Varga Éva az angol romantika klasszikusának, William Wordsworthnek a verseit veti össze egy megbotránkozást keltő kortárs angol köztéri szoborral, így ívelve át két évszázadnyi kultúrát; hasonlóan tesz Csatári Annamária is, akinek viszont egyetlen szöveg szolgáltatja ezt a lehetőséget, Margaret Drabble kortárs írónő egyi regénye, mely Jane Eyre-átíratként is értelmezhető; Zimányi Eszter szintén összehasonlító elemzést végez: az anyai hiány jelentőségét és jelentését vizsgálja a szubjektumkonstrukció létrejötte szempontjából egy huszadik század eleji és két huszadik század végi regényben. Az ezután következő szövegek közül több is a műfaj kérdését – és a műfajok nemi kódoltságát – veti fel: Papp Klaudia Anita Brookner egyik regényét több, a szövegben és a szöveg által értelmezett,

„nőiesnek” definiált műfaj szempontjából elemzi; de felveti a populáris műfajok kérdését Moise Gabriella is, és Csetényi Korinna is, ugyanakkor mindkettejük szövege a testről, a testírásról, a test által megtapasztalt traumákról szól. Szabó F. Andrea Alice Munro-életrajzi elbeszéléseiben értelmezi a szerző, a narrátor és az elbeszélte szereplők szöveg szintjén megjelenő interszubjektív viszonyait, és ezt a fonalat fűzi tovább Kérchy Anna és Zsák Judit tanulmánya is: mindketten a francia feminista elméletírók egyikének az önéletrajzi írását elemzik: Kérchy Anna Kristeva szövegét, Zsák Judit pedig Cixous-ét, és mindkettejük érvelésének egyik alapvető eleme ezeknek a szövegeknek az intertextualitása. A kötetet két filmről szóló és egy esszé elemző tanulmány zárja: Virginás Andrea azt értelmezi, milyen filmes eszközökkel képződik meg *noir* műfajban a vallatott vagy valló női szubjektum; Gergely Nikolett Almodóvar *Beszélg hozzá* című filmjében elemzi a férfi ápoló és a kórában fekvő női ápolts pszichikailag terhelt (terhes) viszonyát; a kötetet az én elemzésem zárja: Virginia Woolf klasszikus esszéjében, a *Három adomány*ban értelmezem a szöveg beszélőjének az állandóan elcsúszó, ezáltal megsokszorozott szubjektumpozícióját és abból levonható tanulságokat.

A kötet célja tehát olyan következtetések megfogalmazása, melyek használják az (idegen) nyelvi és elméleti belátásokat, ugyanakkor ki is lépnek a magyar kulturális kontextusban létrejött feminista „gettóból”, és a kultúrák között sokszoros dialógust teremtve kitekintést és perspektívát adnak a feminista elméletek egyik kulcskérdésére: a nő mint szubjektum és a női szubjektum létrejöttére. Ezeknek az időben és (kulturális) térben változó szövegeknek a vizsgálata pedig az új összefüggések és perspektívák felnyitása révén olyan kulturális párbeszéd kialakulásához vezet, melynek nemcsak a kötet szerzői, hanem olvasói révén remélhetőleg tágabb környezetünk is előbb-utóbb a nyertese lesz.

A kutatás témájába tartozó konferenciaelőadások a kutatás futamideje alatt:

2003. december: Literary Encounters between the UK and Hungary: Contrasting Memories, Cultural Dialogues konferencia; előadás: „Bridget Jones and Hungarian Chicklit” (The British Library és a londoni Magyar Kulturális Központ szervezésében)

2006. április: A nő mint szubjektum, a női szubjektum; előadás: A levelező nő mint diszkurzív szubjektum Virginia Woolf *Három adomány* című esszéjében (Debrecen, Klub Barabás)

2006. május: A Conference in English and American Studies: The Female Subject in Virginia Woolf's *Three Guineas* (Temesvár, Románia)

2006. augusztus: VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen); előadás: Feminista beszédmódok a magyar irodalomtudományban

Megjegyzések az előadásokhoz, illetve azok anyagához:

Eddigi kutatási jelentéseimben nem szerepeltettem a 2003-as londoni konferenciát. Ennek az az oka, hogy a kutatás folyamán jöttem rá, hogy az az előadás integráns részét képezi összefoglaló monográfiám érvelésének, így az előadás jelentősen kibővített változatának magyar nyelvű megfelelőjét esettanulmányként szerepeltetem a monográfiában. Ez az oka annak is, hogy az előadás kibővített angol nyelvű változatának a publikációja nem szerepelt a tavalyi kutatási beszámolóban, illetve hogy a publikációban nincs feltüntetve az OTKA-kutatás. Mostani záróbeszámolómban mégis szerepeltetem, mert úgy vélem, a tanulmány alkalmas arra, hogy nemcsak a feminizmusnak és a magyar irodalmi kontextusnak – a monográfiában részletesen kifejtett – ambivalens viszonya artikulálódjon, hanem az is, hogy a magyar feminista irodalomszemlélet nem pusztán szolgai átvétele az angol-amerikai elméletnek és módszereknek, mert ez a kulturális „átlépés” alkalmazást és „elsajátítást” igényel, és a tanulmány angol változatában (mely egy nemzetközi tanulmánykötetben jelent meg a Routledge kiadónál) ennek a problémának adok hangot.

A 2006-os hungarológiai konferencia anyagát nem szerepeltetem külön a közlemények között, bár az is megjelenik, mivel az részét képezi a monográfiának. Feltüntettem viszont „A nő mint szubjektum, a női szubjektum” című előadás anyagát, ugyanis az nem része a monográfiának, illetve szintén feltüntettem a két szerkesztett kötethez írt előszót, hiszen azok túlmutatnak a pusztán szerkesztés tényén, valamint a *Három adomány* fordításához írt utószót is szerepeltetem közleményként, ugyanis az is önálló szöveg, és nem esik egybe az ugyanezen esszéről tartott előadással. A kutatás „melléktermékeként” ugyanis lefordítottam Virginia Woolf *Három adomány* című nagyesszéjét, mivel úgy gondoltam, ez a szöveg alkalmas arra, hogy a monográfiában tárgyalt feminista szubjektumelméletek segítségével értelmezsem „A nő mint szubjektum, a női szubjektum” konferencián, és egyébként is régi Woolf-adósságunk volt ez (Budapest, Európa, 2006. – 368 o.). Mivel ehhez munkához az OTKA közvetlenül nem járult hozzá, a publikációban az OTKA nincs is feltüntetve, a közlemények között mégis szerepeltetem, mert úgy gondolom, a szöveg fontos része a magyarországi feminista diszkurzusnak is.